

PAPER DETAILS

TITLE: `BİR YAVUZ HUKUKÇU` : AHMET AGAOĞLU

AUTHORS: Ebru KAYABAS

PAGES: 441-452

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/97721>

“BİR YAVUZ HUKUKÇU”: AHMET AĞAOĞLU*

Yard. Doç. Dr. Ebru Kayabaş**

Ahmet Ağaoğlu¹, diğer ünlü nesildâşları gibi yaşadığı hareketli döneme² damgasını vurmuş, yine onlar gibi kendisine has şaşırtıcı yönleri bulunan hukukçu, siyasetçi, düşünür, akademisyen, yazar ve gazetecidir. Çok yönlü ve hareketli kişiliği ile zamanın önemli aydınlarından birisidir. Osmanlı Devleti'nin o günkü sınırları dışında, Azerbaycan'da doğmuş olmasına rağmen, hayatının büyük bir kısmını Osmanlı Devleti ve Türkiye'de geçiren Ağaoğlu'nun hayatı ve düşünceleri, içinde yaşadığı çağın ve son derece hareketli coğrafyanın etkilerine açıktır³. Literatürde hayatı ve özellikle siyasi düşünceleri ile ilgili tatmin edici çalışmalar bulunuyor olmasına rağmen Ağaoğlu'nun hukukçu ve özellikle aka-

* İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından 26.04.2011 tarihinde düzenlenen “Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi” seminerinde “Ahmet Ağaoğlu ve İstanbul Hukuk Günleri” başlığı ile sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Ahmet Ağaoğlu, Rusya vatandaşı iken soyadı Agayef'ti ve Osmanlı Devleti'nde geçirdiği mültecilik yıllarında da bu şekilde kullanmaya devam etmiştir. Osmanlı vatandaşlığına geçtikten bir süre sonra Ağaoğlu Ahmed'i ve en nihayetinde 1934 tarihli Soyadı Kanunu ile çalışmada da kullanılacak olan Ahmet Ağaoğlu ismini almıştır.

² Söz konusu dönemde, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, 1905 Rus Devrimi'ne, 1906 İran Devrimi'ne, Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği 1908 Devrimi'ne, Balkan Savaşları'na, 1917 Bolşevik Devrimi'ne ve en nihayetinde Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna bizzat tanıklık etmiş; kimi zaman da bizzat içinde yer almıştır. Ağaoğlu hakkında yapılan en geniş çalışmalardan biri olan Shissler'in **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye** adlı eserinde yaşadıkları ve dönemi şu şekilde anlatılır: “Ele alınan konu, çok olağandışı ve ilginç zamanlarda yaşamış, yetenekli, inançlı, inisiyatif alabilecek kadar güçlü ve oldukça da varlıklı bir insanın kariyeridir. Doğrudan veya dolaylı olarak üç devrim, ..., bir dünya savaşı ve bir de yabancı düşman işgaline karşı direniş mücadelesiyle (Kurtuluş Savaşı) ilişkisi olmuştur. En az beş dile (Azerice, Osmanlıca, Rusça, Farsça ve Fransızca) tam anlamıyla hakimdi ve birden fazla üniversite diplomasına sahipti; kitap yazan, makale yayımlayan, gazete çıkaran, üniversite ve liselerde yabancı dil, edebiyat, hukuk, tarih, hukuk tarihi dersleri veren; üç ayrı ülkede devlet memurluğu yapmış ve siyasi görevlere getirilmiş bir kişiydi. Bunun için, başlı başına yaşantısının kapsamı ve çeşitliliği nedeniyle bile ilginç bir insandır.” (A. Holly Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 4.)

³ Ufuk Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2002, s. 1-2; Özge Özcan, “Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 4.

demisyen kimliği gölgede kalmıştır. Çalışmanın amacı elde bulunan kaynaklarla konuyu muhtaç olduğu aydınlığa kavuşturmaktan ziyade, ona açılacak olan kapıyı az da olsa aralamayı başarmaya çalışmaktır. Bu amaçla Ağaoğlu'nun fikri altyapısını hazırlayan olaylar incelenmiş ve ardından hukuk ve hukuk tarihi ile ilgili düşünceleri üzerinde durulmuştur.

Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında Azerbaycan'ın Rusya tarafından yönetilen Karabağ bölgesindeki Şusa (Şuşa) kentinde dünyaya geldi. Baba tarafından ailesi 18. yüzyılda Erzurum'dan, önce Gence'ye ardından da Karabağ'a göç ederek yerleşmiştir. Ağaoğlu, çocukluğunda ve ilk gençlik yıllarında geleneksel İslâm ve özellikle Şii geleneğine uygun bir eğitim aldı⁴. Dini eğitime paralel olarak, aynı zamanda Rus okullarına da devam ettiği için Rus aydınlarının ortaya koyduğu çeşitli fikri akımlarla tanıştı. İlk ve ortaokulu Şusa Rus Okulunda, ardından lise öğrenimini Tiflis'te bitirdi. Bu arada Arapça, Farsça ve Rusça öğrendi. Kısa bir süre Rusya'daki üniversite deneyiminin ardından 1887'de Paris'e giderek Sorbonne'da Hukuk ve College de France'ta tarih ve filoloji öğrenimi yaptı⁵.

Fransa deneyimi Ağaoğlu'nun Osmanlı Devleti'nden yine okumaya gelmiş veya siyasi nedenlerle göçmek zorunda kalmış Türklerle tanışmasını sağladı. Bu kişilerden en önemlisi Jön Türklerin ileri gelenlerinden Ahmet Rıza Bey'dir⁶. Ahmet Rıza Bey'le dostlukları ölümüne kadar süren Ağaoğlu'nun düşüncesinde Ahmet Rıza'nın pozitivist dünya görüşünün etkileri de oldukça belirgindir⁷.

1894'de yüksek öğrenimini bitirip yeniden Azerbaycan'a dönen Ağaoğlu, milli bilincin Azeri Türkleri arasında uyanması, gelişmesi ve temellenmesi için aydın bir topluluk yetiştirmenin zorunlu olduğunu fark etmiş ve bu amaçla kendisini öğretime vererek, önce Tiflis ve Şusa'da ve daha sonra da Bakü'de öğretmenliğe ve yazarlığa başlamıştır⁸.

Rusya'da 1907 devriminden sonra özellikle devrimcilerle milliyetçiler sıkı bir takibe alınmış ve baskı altında tutulmuştu. Ruslar baskılarında daha da ileri giderek ana dillerini kullanan Azerbaycan Türklerini, Osmanlı Devleti ajanı olarak suçlayıp tutuklamaya başlamışlardı. Ahmet Ağaoğlu da takip edilenler-

⁴ Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 67; Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 7; Ayşe Gün Soysal, "Ahmed Ağaoğlu (1869-1939) The Life and Thought of a Turkish Nationalist During 1908-1918", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1995, s. 15.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 2. bası, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979, s. 401; Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 7-10; Celal Üngen, Coşkun Ongun, **Hukukun Öncü Kadını-Avukat Süreyya Ağaoğlu**, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2010, s. 55. Kitabın ikinci bölümü, **Bir Ömür Böyle Geçti**, başlığını taşır. Bölümün tamamı aynı adla otobiyografik bir eser olarak Süreyya Ağaoğlu tarafından kaleme alınmış ve eser 1975 yılında İshak Basımevi tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁶ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 36.

⁷ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 92, 95.

⁸ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 401; Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 14-15.

den birisiydi ve sonunda zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ne gelerek İstanbul'a yerleşti⁹.

1909 Ekim'inden itibaren İstanbul Darülfünunu'nda Türk-Moğol tarihi¹⁰ ve Rusça öğretmenliği yaptı. Darülfünun'daki görevi tarih ve dil öğretmek ile sınırlı kalmamış, bunların yanında Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri Meclisi'nin ve Fakülte Islahat Komisyonu'nun başkanlığını da üstlenmiştir. Ayrıca bu dönemde Abdurrahman Şeref Bey'den boşalan Edebiyat Fakültesi dekanlığına da atanmıştır¹¹. Aynı zamanda yine gazete yazarlığı, maarif müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğünü de sürdürmüştür¹². 1912'de ise memuriyetten istifasının ardından İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Umumi azalığına getirildi ve Meclis-i Mebusan'da Afyon mebusu oldu. Dünya Savaşı boyunca Darülfünun hocalığına paralel olarak gazete çalışmalarına da devam etti¹³. Yenilginin ardından İstanbul İngilizlerce işgal edildikten sonra, önde gelen Türkçüler ve çoğu İttihatçı gibi Ağaoğlu da tutuklanarak 21 Eylül 1919'da Malta'ya sürüldü¹⁴. İşgalci İngilizler tarafından, Alman destekli “Tercüman-ı Hakikat” gazetesinde “Ermeni kıyımını teşvik edici yazılar” kaleme alması suçlamasıyla savaş suçlusu olarak 61¹⁵ kişilik öncelikli listeye dâhil edilmiştir. Zorlu bir dönem ardından ancak iki yıl sonra, 30 Mayıs 1921'de Malta sürgünü sona erdi¹⁶.

⁹ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 22.

¹⁰ Bu ders Darülfünun tarihinde ilk kez Ağaoğlu ile tedrisata girmiştir ve Türk tarihi ile bu tarihin Osmanlı Tarihi ilişki alanı açısından önemlidir. (Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 279.)

¹¹ “Böylece, öncülüğünü Ziya Gökalp'in yaptığı [dönemin] üniversite reformunun önde gelen savunucuları ve aktif uygulayıcıları arasında yer almıştır. Fakülte komisyonunun kararlarıyla yeni kürsüler kurulmuş ve programa yeni dersler dâhil edilmiş, yurtdışından özellikle Almanya'dan yabancı öğretim üyeleri getirilmiştir. Üniversitenin laik ve içişlerinde özerk bir yapıya kavuşturularak Avrupalı bir kuruma dönüştürülmesi girişiminin başını çekenlerden biri de Ağaoğlu'dur. (Ne var ki bu hizmetleri 1933 Üniversite Reformunda [İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nden] ilk tasfiye edilenlerden biri olmasına engel olmayacaktır.) Ağaoğlu daha sonra geçmişteki hizmetleri ve eğitim müfettişliği deneyimi göz önünde tutularak Talim ve Terbiye Heyeti üyeliğine getirilecektir. Ancak üniversite reformunu uygulamaya girişen kadroların Mütareke döneminde savaş suçlusu olarak sürgüne gönderilmeleri Darülfünun'daki reform çabalarını ciddi bir şekilde kesintiye uğratmıştır.” (Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 92-93.)

¹² Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 402.

¹³ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 402; Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 24-25.

¹⁴ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 34-35.

¹⁵ Sürgünlerin “... hemen hepsi “sözde Ermeni kıyımından” suçlu olan kişilerdir. İngiliz Yüksek Komiserliği bu kimselerin kimliklerini ve “suçlarını” Londra'ya şöyle tanıtır: ... Ahmet Ağaoğlu veya Ahmet Agayef – Alman beslemesi “Tercüman-ı Hakikat”te kıyımı teşvik edip, savundu. (Şimdi hapiste)” (Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, 2. Bası, Ankara, Bilgi Yayınları, 1985, s. 70.)

¹⁶ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 263-274, 353, 369; Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 293.

Sürgüne kadar daha ziyade İslamcı bir düşünce yapısına sahip olan Ağaoğlu, o tarihten itibaren Türkçülüğe doğru bir geçiş yaşamıştır. Onun İslamcılığı İslami bir model getirme, İslam şeriatını topluma ve hukuk kurallarına uygulama düşüncesi olmadığından, Osmanlı Devleti'ndeki İslamcı grup içerisinde yer almamıştır. Ağaoğlu'nun İslamcılığı, Türkçülüğünün bir parçası, motifidir. Bu bağlamda reformcu İslamcı hareketi, Türkçülük hareketini destekleyen bir yan unsur olarak görmüştür¹⁷.

Ağaoğlu yerine göre, kendisine İranlı, Türk, Rus Müslüman'ı ve Türk Müslüman'ı diyebiliyor ve bir tutarsızlık belirtisi sayılmadan, Osmanlı Meclisi'ne, Azerbaycan Cumhuriyeti Meclisi'ne ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne hizmet edebiliyordu. Bu durum onun görüşlerindeki tutarsızlığı değil, şartlar gereği o dönemdeki "inanılmaz sıvılaşmayı/geçirgenliği" gösterir¹⁸.

Ahmet Ağaoğlu'nun fikirleri siyasi şartlara göre farklılıklar gösterse de ısrarla savunduğu bir görüşü vardır: Liberalizm. Ağaoğlu liberalizmi Batı medeniyetinin önemli bir unsuru olarak görmektedir. Ona göre, serbest teşebbüs Batı medeniyetini yakalamak için gereklidir. Ağaoğlu liberaldir, ancak demokrat değildir, liberalliği Cumhuriyetin ilk on yılına damgasını vuran iktisat sahasına münhasır kalmıştır.

Sürgün yıllarının ardından Ağaoğlu 1921'de Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne getirildi ve bu görevindeyken katıldığı önemli faaliyetlerden birisi de "Serbest Ali Dersleri" programıdır¹⁹. 1922-1923 öğretim yılında "Serbest Ali Dersleri Müessesesi-i İlmiyesi" adıyla uygulamaya sokulan bu faaliyetlerde pazartesi günleri Medeniyet Tarihi dersini vermiştir²⁰. 1923'te Kars mebusu olarak TBMM'ne seçilmesinin ardından Meclis'te, Hariciye, Kanun-i Esasi, Kütüphane ve Nizamname-i Daimi komisyonlarında bulundu. 1924 Anayasası'nın yazımı esnasında da önemli bir rol oynadı²¹.

¹⁷ Bu dönüşüm çok da şaşırtıcı sayılmaz, bilakis zamanın şartları gereği doğaldır. Shissler, Ağaoğlu'nu başka bir bağlamda irdelerken konuya da değinmektedir: "Ağaoğlu, Kafkasya'da yaşarken, Rus Müslümanlarından bahsettiğinde, aslında Rus uyruklu Müslüman Türkleri kast ediyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'na geçer geçmez Türk vurgusu bütünüyle açık bir şekil aldı. ... (A)it olduğu ilk cemaati -Kafkasya'nın Türkçe konuşan Müslümanları- Osmanlı Devleti ile birleştiren tek bağ Türklük üzerine yapılacak vurgu idi." (Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 289.)

¹⁸ Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 338-339.

¹⁹ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 43.

²⁰ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 43; Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 181.

²¹ Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 298-299. Sakal, Jaschke'den konuyu farklı bir şekilde aktarmıştır: "Bu arada 1924 Anayasası'nı hazırlama görevini bizzat Atatürk, içinde Ağaoğlu'nun da bulunduğu bir heyete vermiş, ancak hazırlanan metni çok uzun bulan Atatürk mevcut 1921 Kanun-i Esasi metnini cumhuriyet esaslarına göre değiştirip, kendisi hazırlamıştır." (Gothard Jacschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C. I, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s. 47'den aktaran, Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 44.) Bu bilgi Jaschke hariç, 1924 Anayasası'nı konu alan belli başlı eserde bulunmamaktadır. Örneğin Bülent Tanör'ün **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri** adlı eserinde, 1924 Anayasası ile ilgili "ilk çalışmalar Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından başlatıldı. Kanun-ı Esasi Encümeni, anayasa tasarısı hazırlanması hakkında bir öneri olmadan kendiliğinden bir tasarı hazırlayarak Meclis ge-

1925'e geldiğimizde O artık hem Kars mebusudur hem de hayatında bir ilk olarak Ankara Hukuk Mektebi'nde hocalık yapmaktadır, bu arada yazarlığa da devam etmektedir. Ankara Hukuk Mektebi'nde ders vermesinin yanında aynı zamanda mektebin kurucu hocalarındandır²². Sekiz kişilik kurucu kurul toplu çalışmalarına 15 Eylül 1925 tarihinde zamanın Adalet Bakanlığı binasında ilk olarak öğretim üyesi ve dersler²³ sorununu çözümllemek amacıyla başladı. Topluluk Yusuf Akçura, Şevket Memedali Bilgişin, Cemil Bilsel, Mahmut Esat Bozkurt, Tevfik Kamil Koperler, Yusuf Kemal Tengirşek, Süheyy Nizami Derbil ve Ahmet Ağaoğlu gibi tanınmış hukuk hocalarından oluşuyordu²⁴.

Ankara Hukuk Mektebi, 1925–26 ders yılında açılırken Atatürk'ün ve Mahmut Esat Bozkurt'un açış konuşmalarından sonra ilk dersi Ağaoğlu 1930'a kadar anlatmaya devam edeceği Esas Teşkilat Hukuku konusunda vermiştir²⁵. Ankara Hukuk Mektebi'nde anlattığı derslerde kadınlar meselesine ağırlık verdiğini ve bazı öğrencilerin buna karşı çıktığını biliyoruz. Kadınların da erkekler gibi okumasını, seçmesini ve seçilmesini, memuriyetlerde de ayrım gözetilmesini istemişti.

nel kuruluna sunmuştur.” şeklinde konuya açıklık getirmiştir. (Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, YKY, 2002, s. 290.)

²² Ankara Hukuk Mektebi'ndeki görevine 1925 yılında Anayasa Hukuku profesörü olarak atanmış ve 1931 yılına kadar görevini sürdürmüştür. (Oya Fişekçi (der), **Kuruluşunun 50. Yılı Dolayısıyla Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üye ve Yardımcılarının Bibliyografyası 1925–1975**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977, s. 6.)

²³ Mumcu'ya göre, “Bu ilk toplantıda konuşmalar gözden geçirilirse, Fakültemiz kurucularının ayrıntılar dışında hemen her konuda anlaşmış oldukları sonucu çıkar. ... (H)erşeyden önce, yeni hazırlanan modern Türk hukukunu araştırıp öğretecek bir “mektep”, yani bir “ekol” kurmak istemişlerdir. Daha sonra bu okulda yetişecek hukukçuların, yeni hukukun çerçevesi içinde kalıp, dar bir görüşle hayata atılmalarını sakıncalı bulmuşlar, bu nedenle hem Türk hukukunun, hem de genel hukukun tarihini zorunlu bir ders olarak kabul etmişlerdir. Yeni hazırlanacak Medeni Kanun'un İslam hukukuyla ilişkisinin tamamen ortadan kaldırılacağı bilindiği için “Mecelle” dersinin okutulmaması kararlaştırılmıştır. Nitekim bu önemli adım birkaç hafta sonra İstanbul Hukuk Fakültesi'nin programına da yansımış ve İslam Hukukunun en önemli bölümlerinden olan Usul-i Fıkıh dersi kaldırılmış ve yerine Tarih-i Hukuk dersi konulmuştur (7 Aralık 1925).” Ahmet Mumcu, **Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925–1975)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977, s. 66–67.

²⁴ Ahmet Mumcu, **Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925–1975)**, s. 59–60.

²⁵ Ankara Hukuk Mektebi'nde ilk dersi kimin verdiği konusunda bir netlik bulunmamaktadır. Konu Mumcu tarafından da adı geçen eserinde tartışmaya açık bulunmuştur. Cemil Bilsel, Süheyy Nizami Derbil ve Hüseyin Cahit Oğuzoğlu ilk dersin Ahmet Ağaoğlu tarafından verildiğini belirtirler. Buna karşılık Mekteb'in ilk öğrencilerinden olan ve kendisine o gün tüm konuşmaları zapta geçirmek görevi verilen Baha Soysal, ilk dersin Veli Bey tarafından verildiğini yazmış ve Mumcu ile yaptığı görüşme esnasında tekrar etmiştir. Mumcu bu tanıklığın ardından Baha Soysal'ın yanlış olmasının küçük bir ihtimal olduğunu da zikretmekle beraber başta da belirtildiği gibi sorunun tartışmalı olduğunu da kabul eder. Ahmet Mumcu, **Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925–1975)**, s. 74–75, dp. 67.

Ağaoğlu ile ilgili ilginç bir anekdot da 13 Şubat 1926'da Meclis'te konu edilmiş; Ağaoğlu ve Yusuf Kemal Tengirşek gibi bazı kişilerin hem mebusluk hem de Ankara Hukuk Mektebi'nde öğretim üyeliği yapıp iki yerden para almaları tartışma konusu olmuştu. Yusuf Kemal, bu ikinci işin zamanında kendilerine "Şu işi deruhte et", denilerek emirle verildiğini, hiçbir şekilde maaştan bahsetmediklerini, şimdiye kadar da ödediklerini söyleyip, şimdi başka şeylerden dolayı ücret kesmek istediklerini, fakat bu dersleri maaş almadan da verebileceklerini bildirdi. Bu konuda Ağaoğlu bir açıklama yapmamıştır²⁶.

Yine bu dönemde Ağaoğlu, Atatürk'e bazı icraatlarını hatalı gördüğünü belirtse de saygı ve bağlılıkta kusur etmemiş fakat her ortamda ısrarla ve açıkça belirttiği gibi İsmet İnönü'nün devletçi anlayışını ve şahsiyetini de sevmemişti²⁷.

1922-27 yılları Ağaoğlu'nun meslek hayatının, daha doğru bir ifade ile mesleklerinin icrasının zirve noktasıdır. O yıllarda gazeteciliğinin yanında TBMM'nin II. ve III. Dönem Kars milletvekilliği görevini yürütüyordu. Bu arada daha önce de zikredildiği gibi Ankara Hukuk Mektebi'nde derslerine devam etmektedir, 1921 ve 1924 Anayasa değişiklikleri sırasında Anayasa Komisyonu üyeliğini de yürütmüştür. Bahse konu anayasa tasarılarında Batılı ülkelerin anayasalarında yer alan özel girişim, serbest rekabet, özel mülkiyetin korunması gibi düşüncesini yansıtan ilkelerin anayasada ön plana çıkarılmasına çalışmıştır. Özcan'a göre diğer alanlarda yaptığı gibi bu kez de hukuk alanında hukukçu formasyonu ile rejimin anayasal çerçevesinin inşasında rol almıştır²⁸. Diğer yandan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) yönetim kurulu üyeliği sırasında, Fırka'nın içtüzüğünü hazırlayanlar arasında da adı geçmektedir ve yine 1924'te Atatürk'ün isteği üzerine Anadolu Ajansı'nı kurarak, bir dönem genel müdürlüğü ve yönetim kurulu başkanlığı görevlerinde de bulundu²⁹.

Devrimin ilk yıllarının ardından Meclis'te ve CHF üyeleri arasında siyasi fikir ayrılıkları ve çatışmaları başladığı sıralarda Fethi Okyar'ın başkanlığında Serbest Fırka teşebbüsü ile karşılaşılıyor³⁰. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecinde ve aynı zamanda cumhuriyetin kuruluşunda önemli bir konumu olan, o dönemde hükümeti eleştiren liberal muhaliflerin içerisinde yer alarak Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılan Ağaoğlu, hatıralarında da bah-

²⁶ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 46.

²⁷ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 46.

²⁸ Konu ile ilgili bir tartışma için bkz. dipnot 21.

²⁹ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 183-184.

³⁰ Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), tek parti yönetiminin temellerinin atıldığı 1923 yılından, çok partili hayata adım atıncaya kadar geçen yaklaşık 23 yıllık dönemde kurulmuş olan iki "parlamenter parti"den sonuncusudur. Her iki parti de (diğeri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır), bu dönemin ilk yedi yıllık bölümünde doğmuş ve çok kısa bir süre yaşayabilmiştir. Bilindiği gibi SCF, gerek devlet organının işleyişi üzerinde bir denetim ve denge mekanizması oluşturmak, gerekse rejime karşı toplumun nabzını ölçmek amacıyla bizzat Mustafa Kemal tarafından gündeme getirilmiştir. (Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 302-307; Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 226; Özge Özcan, "Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi", s. 30.)

settiği üzere Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimine gönülsüzce katılmış³¹, Fırka'nın üç ay süren macerasının bütün aşamalarına tanıklık etmiştir³². Daha önce de zikredildiği gibi, düşünceleri itibarıyla liberal ekonomiden yana olan Ağaoğlu, değişik dönemlerde yaptığı konuşmalar ve raporlarla İsmet Paşa hükümetini eleştirmektedir. Böylece Fethi Bey'in çevresinde liberal ekonomiden yana ve İsmet Paşa Hükümeti'nin icraatlarını eleştiren kişilerin toplanmak istendiği görülmektedir³³.

Sonuç itibarıyla, Serbest Cumhuriyet Fırkası üç aylık dönemde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yanında ikinci bir fırka olarak yanlışları, doğruları ile geniş yankı uyandırmış ve Türk siyasal hayatındaki haklı yerini almıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kalıcı olamamasının temel sebebi, toplumun çok partili yaşama henüz hazır olmadığı düşüncesidir³⁴. İşte, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Mustafa Kemal'in tek partinin siyasal tekeline son vermek ve “vesayetçi” nitelikte olsa da demokrasiyi gerçekleştirmek amacıyla giriştiği bir deneyim olması açısından önem taşımaktadır”. Çünkü SCF, başlangıçta öngörüldüğü gibi, sadece CHP'nin eksiklerini ve hatalarını ortaya koyacak olan küçük bir “parlamento içi denetim organı” değil, parlamento dışında da gelişen ve “kitle partisi” karakteri kazanmaya başlamış bir partiydi. SCF'nin kapanması Ağaoğlu'nun hayatında bir dizi değişikliğin olduğu yeni bir dönem açmıştır. “Bu dönemde liberal düşünceler devlet kadrolarından dışlanmanın sağlam bir ölçütü olarak gösterilmektedir”³⁵. Üniversiteden ihraç edilmesi, parti ile ilişkisinin kesilmesi bu döneme rastlamaktadır. Parti kapandıktan sonra da diğer SCF'lilerin tersine tekrar CHP'ye girmedi, liberal görüşlerini yazılarıyla savunmaya devam etti³⁶.

Parlamento dışında kalınca artık Ankara'yı terk etme gerekliliğine inanarak küskünler kenti³⁷ İstanbul'a taşınmış ve Ankara Hukuk'taki hocalığını İstanbul'da sürdürmüştür³⁸. İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nde

³¹ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 226.

³² Hukukçu formasyonu nedeniyle SCF'nin tüzüğünü de Ağaoğlu yazmıştır. Tüzük yerine “yasa”yı, mahalli teşkilat yerine de “ocak”(ğ)ı tercih etmesi onun Türkçü anlayışının izleri olarak kabul edilebilir. Bunların dışında partinin ideologu olan Ağaoğlu tüzüğün içeriğinde yatan fikri anlayış gibi başka konularda da etkili olmuştur. (Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 52.)

³³ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 51.

³⁴ M. Şükrü Hanioglu bu konuda farklı bir görüştedir. Hanioglu: “Otoriter tek parti rejimine yönelişin Cumhuriyet kurucuları önündeki tek ve doğal seçenek olduğunu söyleyebilmemiz mümkün değildir.” der. Yazısında başka ve çoğulcu seçeneklerin arasından bu yolun tercih edildiğini söylüyor. İlgili yazının tamamı için: M. Şükrü Hanioglu, <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/hanioglu/2011/12/04/donemin-kosullari-goz-onune-alinirsa>

³⁵ Özge Özcan, “Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi”, s. 34; Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 231-232.

³⁶ Özge Özcan, “Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi”, s. 35; Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 244.

³⁷ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 60.

³⁸ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 244.

1931-1933 yılları arasında Hukuk Tarihi derslerini yürütmüştür³⁹. Aynı dönemde İstanbul'da Akın Gazetesini de çıkaran Ağaoğlu, hocalığının yanında gazeteciliğe de devam etmiştir.

Ağaoğlu'nun hayatının neredeyse aktif olduğu tüm dönemlerinde bir işle yetinmeyerek birden fazlasını sürdürdüğüne tanık olmaktadır. Son döneminde yine iki arkadaşı ile birlikte çıkardığı Akın Gazetesinde İnönü'nün devletçi politikasını eleştirmeye devam ediyordu. 1933 tarihinde ise Üniversite Reformu ile Darülfünun'da değişiklik yapılması ve İstanbul Üniversitesi olarak yeniden düzenlenmesinin ardından emekli edildi, gazetesi de kapatıldı⁴⁰. Bu son darbe onun gazetecilikten ve genel olarak siyasal hayattan uzaklaşmasına neden olmuştur. Emekliye sevk edildikten sonra "sivil ölüme mahkûm bir heyula gibi" yaşamak zorunda bırakıldığından bahsetmektedir⁴¹.

Bir zamanlar devlet ve parti sözcüğüne kadar yükselen Ağaoğlu'nun böyle bir konuma düşürülüşünü, biraz da kendi kararlı ve inatçı kişiliğine bağlamak gerekir. Yıllar sonra evine çekilmek zorunda kalan Ağaoğlu, her şeye rağmen düşünce hayatından büsbütün uzaklaşmamış, çeşitli gazete ve dergilerde çalışmalarını sürdürmüş, "Kültür Haftası" ve "İnsan" adlı dergilerde antropolojik veriler ve felsefi düşüncelerle desteklediği hukuk ve uygarlık tarihi üzerine, güncel siyasetle ilgisi olmayan yazılar yazmaya devam etmiştir⁴².

Ağaoğlu'nun renkli ve çalkantılı hayatı 19 Mayıs 1939'da İstanbul'da son buldu.

Ağaoğlu'nun davranışlarını ve tercihlerini büyük ölçüde içinde yer aldığı değişik toplumsal mekân ve koşullar yönlendirmiştir. Onun kimlik değişikliğini, Rusya'da iken kolonyal tebaa statüsünde olan bir sivil seçkini, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir emperyal bürokrat, Cumhuriyet Türkiye'sinde ise bir ulus-devlet seçkini haline getiren koşullarda aramak gerekir. Ağaoğlu'nun tüm yaşamı dönemin şartları gereği dramatik bir kimlik değişikliğini yansıtmaktadır. Düşünceleri çeşitli dönemlerde vurgu ve içerikleri değişerek kronolojik bir sırayla, Paris yıllarında bir miktar Türk aleyhtarlığını da içeren İranizm, Rusya'da Ceditizm, Osmanlı Türkiye'sinde İttihatçı Pantürkizm, Cumhuriyet döneminde Kemalizm, bireycilik ve liberalizm şeklinde beş ana çizgi içinde gelişmiştir. Bu kronoloji göz önüne alındığında Ağaoğlu'nun bütün yaşamı bo-

³⁹ Hukuk Tarihi Anabilim Dalı araştırma görevlileri Ali Adem Yörük ve Mahmud Esad Kalıpçı tarafından "Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi" semineri öncesi, hazırlık çalışmaları sırasında, fakültemizde Hukuk Tarihi dersini yürüten tüm hocaların arşiv kayıtları araştırıldı. Bu sırada Ahmet Ağaoğlu ile ilgili İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi arşivinde yapılan taramada Ağaoğlu'nun özlük dosyasına da ulaşılmış olmakla birlikte söz konusu dosyada 1934 tarihli, vilayetçe masından yapılması istenen kesintiyi içeren belge ve buna mukabil, Ağaoğlu'nun Fakülte ile ilişkisinin kesilmiş olduğunu bildirir cevap yazısı hariç, faal çalışma dönemi ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Yine Hukuk Fakültesi'nde görev yapmış hocaların, özlük dosyalarında 1933 Üniversite Reformu öncesine ait herhangi bir belgenin bulunmayışı, durumun Ağaoğlu'nun şahsına özgü olmadığını da göstermektedir.

⁴⁰ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 244; Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, s. 316.

⁴¹ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 244.

⁴² Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 245.

yunca aynı düşünce çizgisini tutarlı bir şekilde sürdürdüğünü iddia etmek elbette ki mümkün değildir⁴³. Hayatı boyunca doğru bulmadığı her şeyin karşısında olmuş ve sonuçları acı da olsa fikirlerini savunmaktan vazgeçmemiştir ve kendisi açısından gurur verici olan, mücadele içerisinde olduğu tüm karşıtlarınca, “dürüst, samimi ve gerçek bir demokrat” olarak adlandırılmasıdır⁴⁴.

Fransa’da hukuk okumuş ve genç Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli iki hukuk fakültesinde hukuk okutmuş olan Ağaoğlu⁴⁵, hukuku “efrad-ı beşer arasındaki ilişkileri tespit etmek” olarak tanımlar⁴⁶. Ona göre “Bir yerde iki insan varsa orada hukuk da vardır veya olmalıdır. İki veya daha çok insanın olduğu yerde hukuk yoksa oradaki ilişkiler de insani değil hayvani olur. Bu demektir ki hukuk insanoğlunun çevresiyle ilişkilerini düzenlerken hayvanlardan farklı olarak ortaya attığı ilkeler bütünüdür. Hukuk mahiyeti itibarıyla değişkendir. İnsanlar ve hayatları değiştiğine göre hukuk da dondurulamaz”⁴⁷.

Hukuktaki gelişimin toplumun kültür seviyesiyle at başı yürüdüğünü bize hukuk tarihi göstermektedir. Geri bir toplumda gelişmiş bir hukuk uygulamazsınız. Hazır ve tercüme hukuk normlarını aldığınızı sanırsınız, ancak hep aksayan bir şeyler hissedersiniz. Bunun için kültür kurumları, iktisadi ve sosyal kurumlar ve gelişmiş bir demokrasinin altyapısı kurulursa hukuk da o zaman yavaş yavaş gelişir. Sözün kısası insanlığın gelişimi ile hukukun ilerlemesi birbirinin hem sebebi, hem de sonucudur. Bunlar bir diğerinden ayrılmazlar⁴⁸.

Ağaoğlu’na göre bu ilke göz ardı edilmiştir. Bu nedenden Meşrutiyet ile dahi kanun hâkimiyeti kurulamamış, kanunları yapan ve uygulayanlar önce kendileri ihlal etmişlerdi. Despotizmi henüz manevi olarak atamamıştık. Anayasa vardı, genel ve yerel meclisler de vardı ama hiçbirisi görevini yapamadı. Üyelerin hemen hemen tamamı tek bir işaretle katılmadıkları kararlara “evet” dediler. Despotizm böylece tek elden çok ele, belirli adresten belirsiz, bilinen noktadan bilinmeze kaydı. Oysa Batı haklarını söke söke almıştır. Sınıflar, şahıslar, hukuki ve iktisadi birlikler arasında mücadeleler yapılmış, böylece Batı insanında hak ve özgürlük için mücadele etme yeteneği gelişmiştir. Doğuda ise bütün her şeyi önüne katıp götüren despotizm nedeniyle tüm insanlar aynı seviyeye inmiş, sınıf farkı kalmamıştır. Bunların sonucunda Doğulu hak

⁴³ Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, s. 177. Bu durumun neden böyle olduğu ile ilgili ipuçları için bkz: dipnot 2.

⁴⁴ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 215.

⁴⁵ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 148.

⁴⁶ Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972, s. 34’ten naklen, Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 148.

⁴⁷ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 148.

⁴⁸ Ahmet Ağaoğlu, **Hukuk Tarihi**, İstanbul, Hukuk Talebesi Cemiyeti Yayınları, 1931-1932, s. 3-7 (Kitap Ağaoğlu’nun 1931-32 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Ahmet Ağaoğlu tarafından yürütülen Hukuk Tarihi dersinin notlarından oluşmaktadır. İlk sayfasında “Hukuk Fakültesi müderrislerinden Ağaoğlu Ahmet Beyefendinin takrirleridir” notu ile birlikte, “Birinci sınıf talebesinden Nijat Bey tarafından tutulduğu belirtilmektedir. 1932 senesinde İstanbul’da Hukuk Talebesi Cemiyeti tarafından basılmıştır.”) (Y. N. Çalışmada esere yapılan atıflar orijinalinin sadeleştirilmiş halidir.); Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 149.

ve hukuk aramayı hiç yapmadığı bir şey olduğundan bilemez. Ağaoğlu'nun bu yazdıkları satırlarda kalmış söz ve fikirler değildir. O Malta'da sürgün iken İngilizlerle en çok uğraşan, onları uğraştıran kişilerden biri olmuştur. Kendisinin suçlu olmadığını, haklı olduğunu, haksızların başta İngilizler ve onların müttetikleri ile Türkiye'deki yandaşları olduğunu yazmış, söylemiştir. Bitmez tükenmez kavgalarından dolayı İngilizler her seferinde dinlemek zorunda kalmışlardır⁴⁹. İşte bu nedenle Bilal Şimşir "Malta Sürgünleri" isimli eserinde Ağaoğlu'na ayırdığı bölüme çalışmanın başlığına da ilham veren "Bir Yavuz Adam" adını vermiştir⁵⁰.

Gerek Malta'da gerekse başka yerlerde daima merhamet dilenmeye karşı çıkmış, "Serbest İnsanlar Ülkesinde" adlı eserinde baskıyı ve ona tahammül etmeyi "hayvanlık zamanından kalma bir nakise (ayıp, kusur)", hakkı, hukuku ve adaleti ise "meleklerin insanlarda gıpta ettikleri bir haslet" olarak değerlendirmiştir. Adaletin tam sağlanması, hak ve hukukun eksiksiz temin ve dağılımı için "taazzuv etmiş" (şekillenmiş) bir toplumu şart olarak görmektedir. Teşkilatlı toplum, yönetici ve memurları denetleyen halk, adalet için hazırdır⁵¹.

Malta'daki mücadelelerinin benzerini İstiklal Mahkemeleri'nde yargılananlar için veya TBMM'de dokunulmazlıkları kaldırılanlar için de verdiğini biliyoruz. Meclisin kendisini mahkeme yerine koyamayacağı şeklinde uyarıyla adaletin doğru temini için çalışmıştır⁵².

Ona göre aslında mağluplara ve mazlumlara düşkün olan Türkler merhametlerini taçlandırarak hukuk ve hak düzeni de kurmuştur. Ancak gelişen Batı toplumları ve hukuk sistemleri karşısında donmuş ve uyuşmuş hukuk sistemi de İmparatorluğumuzla çökünce mağlup kavimlere gösterdiğimiz merhamet unutulmuştur. Çünkü bugün tüm dünyanın değer hükümleri Roma ve Batı hukukuna göredir. O hukuk da bizi barbar görmüştür. Daha önce Türk hukuk sistemine tabi olanlar bizi daha sonra İngiliz ve Roma kafasıyla suçlamıştır. Bu gerçekten hareketle, gerektiği zaman hukuk sistemini kuramayan toplumlar hukuklarını da koruyamaz diyebiliriz. Yine Ağaoğlu'na göre hak mücadele ile alınmalı ve hukuk da o mücadeleden çıkarılacak derslerle şekillenmelidir. Doğu toplumları bu mücadeleye alışkın olmadıklarından aslında değişken olan İslam hukukunu bile dondurmuşlar, son bin yılda yeni hükümler getiremeyerek hukuku sultanların ihsan ve adaletnamelerine bırakmışlardır. İslam hukukuna inkılâp gereklidir⁵³.

Başka konularda Doğu medeniyetine çok yüklendiği halde hukuk konusunda insafı davrandığını, kendi tespitleriyle hukuki geriliğimizi anlatırken yine toplumun diğer unsurlarını suçladığını, hukuka, hukukçulara hatta şeriata pek dokunmadığını görüyoruz. Ona göre böyle geri bırakılmış bir toplumda zaten sağlıklı bir hukuk sistemi olamazdı. Dışarıdan getirilse de yozlaşır⁵⁴.

⁴⁹ İngiltere Adalet Bakanı'na yazdığı mektup önemli ve anlamlıdır: "İngiltere dünya ölçüsündeki gücüyle, benim gibi savunmasız birçok kişiyi elbette ezebilir ekselans. Ama bu, İngiltere'nin şanına ne kazandıracaktır? ... Acınmayı ya da bağışlanmayı asla kabul edemem. Ben, adaleti istiyorum." Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 251, 263-274.

⁵⁰ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 149; Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 263.

⁵¹ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 150, 203.

⁵² Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 150.

⁵³ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 150-151.

⁵⁴ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 151.

Bununla birlikte Atatürk'ün kadınlara verdiği haklar için bile endişelidir ve "onlar bu hakları kendileri almadılar, onun için kıymetini bilmezler" di-yordu⁵⁵. Önce de bahsedildiği gibi kendisi 1925–26 yılından itibaren Ankara Hukuk'taki derslerinde kadına her hakkının verilmesi gerektiğini söylemiş ve bu sahada öncülük yapmıştır⁵⁶.

Batı medeniyetini gülü ve dikenini ile alma taraftarı olan Ağaoğlu'nun hukuk söz konusu olduğunda hazır hukuk normları almaya soğuk baktığını ve aydınların bizim şartlarımıza göre hukuki düzenlemeler yapmalarını savundu-ğunu görüyoruz⁵⁷.

Ağaoğlu'nun Hukuk Tarihi ile ilgili düşüncelerini, çeşitli zamanlarda yazdığı gazete ve dergi makaleleri ile birlikte 1931–1932 ders yılının iki sömest-rinde anlatmış olduğu derste birinci sınıf öğrencilerinden Nijat Bey tarafından tutulan notların Hukuk Talebesi Cemiyeti'nce kitap haline getirilip yayınlanan eserinden öğreniyoruz. Kendisi de bu notların bir kısmını daha sonra 1938'de parça parça İnsan Mecmuası'nda yayınlamıştır.

Ağaoğlu'na göre bir milletin hukuki kurumları ile hukuk düşüncesinin gelişiminin seyrini izleyen ve bunu kaydeden tarihe milli hukuk tarihi denir. Buna karşılık insanlığın genelini kapsayan hukuki kurumlar ile hukuk düşün-cesinin gelişimini konu edinmiş tarihe ise umumi hukuk tarihi denilebilir. An-cak burada bir soru ortaya çıkar: Acaba bütün toplumu içerecek şekilde bir umumi hukuk tarihi var mıdır? Açık ki bu tür bir soru milli hukuk tarihi için geçerli değildir. Çünkü milli bir çevre içinde doğan hukuki kurumların kapsam ve gelişimlerini takip, tetkik ve ilerleyiş yönlerini belirlemek mümkündür⁵⁸.

Fakat aynı imkân acaba tüm toplumları kapsayacak şekilde mümkün müdür? Zira iletişimin arttığı, en ücra yerlerde yaşayanlardan bile haberdar olduğumuz bugünlerde bile toplum o kadar çeşitli ve farklı manzaralar gösteri-yorken ve aralarında o derece seviye ve tekâmül farkları varken genel ve kapsa-yıcı bir tarih meydana getirmek hakikaten çok zordur. Bu çerçevede bir tarafta mesela Fransa ve İngiltere, diğer tarafta yamyamlar ve Zulular bulunuyorlar.

⁵⁵ “Ağaoğlu, Türk kadınına seçme ve seçilme hakkının verilmesi üzerine gazetelerde bir-kaç yazı yazmış ve kadınlarımızın mebus ve vali olacağını söylemiştir. Ancak bu ko-nuda bazı endişeleri olduğunu da görüyoruz. Çünkü Türk kadını bu haklarını müca-dele ederek almamış, onlara bu hakkı Büyük Önder bahşetmiştir. Oysa Avrupa kadını hakkını mücadele ile kazanmıştır. Bizimkiler bu lütfun kıymetini bilmez de vakitlerini ve enerjilerini sadece eğlenmeye harcarsa ellerindekileri de kaçırlar.” (Ahmet Ağaoğlu, “Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı”, **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun, 1934; “Hem Haklı Hem Haksız”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1935'den naklen, Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 142.)

⁵⁶ Kızı Süreyya Ağaoğlu, Türkiye'de bir hukuk fakültesine, İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptıran ilk Türk kızıdır. Ulusal ve uluslararası alanda birçok ku-rum ve derneğin kurucusu ve üyesidir. 1921'de 17 yaşında iken, fakülteye kayıt için başvurmuş, ilk olduğundan üç arkadaş daha bulması şartıyla kendilerine ayrı bir sınıf açılması kabul edilmiştir. İkna ettiği üç arkadaşından birisi de o dönem dördüncü sınıf öğrencisi olan Sıdık Sami Onar'ın ileriki yıllarda eşi olacak Bedia Onar'dır. Kendisine de ilk Türk kadın hukuk öğrencisi olarak 1 numara verilmiştir. 1924–25 öğretim yı-lında da 4 yıllık öğrencilik hayatının ardından mezun oldu. (Celal Üngen, Coşkun On-gun, **Hukukun Öncü Kadını-Avukat Süreyya Ağaoğlu**, s. 66-77.)

⁵⁷ Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s. 151.

⁵⁸ Ağaoğlu, **Hukuk Tarihi**, s. 3-4.

Acaba bu kadar farklı ve birbirinden ayrı varlıkları bir araya getirip müşterek hukuk tarihinin konusu yapmak doğru olur mu?⁵⁹

Bu soru umumi hukuk tarihinde olduğu kadar genel siyasi tarih için de geçerli değildir. Zira siyasi tarih sadece olaylardan bahseder. Kurumları yorumlamaz. Hukuk tarihinin konusu zaten kurumlardır. Örneğin İngiltere ile Zulu arasındaki siyasi olaylardan bahsedilebilir ancak İngiliz hukukunun kurumları ile Zulu hukukunun kurumlarını yan yana getirmek, bunlardan tek bir mevzu gibi bahsetmek garip olmaz mı? İşte bu nedenden dolayıdır ki Ağaoğlu'na göre 19. yüzyıla kadar umumi hukuk tarihi ismi ile bir genel hukuk tarihi şubesinin kurulması düşünülmemiştir. O yüzyıldan önce de hukuk tarihinin kıymet ve önemini idrak edenler olmuştur, mesela Fransız hukukçularından 16. yüzyılda yaşamış olan Donneau ile Cujas böyle bir tarihin gerekliliğini kabul etmişlerdir. Fakat onların da hukuk tarihinden kast ettikleri anlam pek sınırlıydı. Onlara göre hukuk tarihi herhangi bir mevzu kanunun tarihçesini ve bu kanunu gerektiren sebepleri kaydetmekten ibaret olacaktır. Yine de bu Ağaoğlu'na göre bir başlangıçtı⁶⁰.

Bunların dışında Ağaoğlu kitabında çeşitli hukuk kuramlarından, toplumun kökeninden, ilk toplumsal kurumlardan, kabile devrindeki aile kurumundan, idari, hukuki, dini tarzlardan, bunların ardından ortaya çıkan toplumsal sınıflardan, hukuki kurallardan ve çeşitli milletlerdeki farklılıklarından bahsetmiştir⁶¹.

Ayrıca Ağaoğlu'nun hukuk hakkındaki düşüncelerine Malta Sürgünü esnasında yazdığı ve 1927'de basılan "Üç Medeniyet" isimli eserinde de rastlıyoruz. Bu eserin haricinde Ağaoğlu birçok kitap ve makaleye imza atmıştır⁶² ancak hukuk ile doğrudan alakalı olarak yazdığı makaleler toplanıp, sadeleştirilip, yeniden yayınlanmaya muhtaçtır. Hayatının hukukla ilgili kısmı, diğer yanlarının aksine karanlıkta kalmıştır.

⁵⁹ Ağaoğlu, **Hukuk Tarihi**, s. 4.

⁶⁰ Ağaoğlu, **Hukuk Tarihi**, s. 4-5.

⁶¹ Ağaoğlu, **Hukuk Tarihi**, tamamı.

⁶² Ahmet Ağaoğlu'nun kitapları: Üç Medeniyet (Ankara, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927), Hukuk Tarihi (İstanbul, Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1932), Ankara Hukuk Mektebi 3. Sınıf Hukuk-ı Esasiye Notları (Ankara, Hâkimiyet-i Milliye "Ulus" Basımevi), Türk Teşkilat-ı Esasiyesi (Ankara, 1925), Tarih-i Umumi Notları; Kurun-u Vustaya Medhal (İstanbul, 1914), İlk Roma Ailesi ile ilk Türk ailesi Arasında Mukayese, İslam ve Ahund (Bakü, 1900), Serbest İnsanlar Ülkesinde (İstanbul, 1930), İslam'a göre ve İslamiyette Kadın (Tiflis 1901, Rusça, 1959 yılında İslamda Kadın ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.), Hindistan ve İngiltere (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929), Etika (Kropotkin'den tercüme, İstanbul, 1934), Devlet ve Fert (İstanbul, 1933), İran ve İnkılâbı (Zerbamat Basımevi, 1941), Ben Neyim? (Ağaoğlu Külliyyatı, İstanbul, 1939), Gönülsüz Olmaz (Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941), İhtilal mi İnkılâp mı? (Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1942), Serbest Fırka Haturaları (Nebioğlu Yayınları, İstanbul, ty).